

УДК 159.929.9

Топологічні одиниці психологічного простору особистості у класичній та сучасній психології

Макаренко А.О.

В статті наведений теоретико-методологічний аналіз топологічних одиниць психологічного простору особистості наведених у класичних і сучасних психологічних теоріях. Визначено, що в різних напрямках психологічного знання існує перелік топологічних одиниць, які підтверджують важливість використання категорії психологічних меж у вивченні і описанні феноменології «Я» та його нормального, хибного та патогенного розвитку. Відокремлені топологічні одиниці психологічного простору особистості мають не лише методологічне та теоретичне значення, але й володіють практичним змістом. Визначена перспектива подальших розробок проблематики топологічних одиниць психологічного простору, яка вбачається у проведенні теоретико-методологічного аналізу категорії «межі Я».

Ключові слова: топологічні одиниці, психологічний простір, межі «Я».

В статье приведен теоретико-методологический анализ топологических единиц психологического пространства личности, приведенных в классических и современных психологических теориях. Определено, что в различных направлениях психологического знания существует перечень топологических единиц, подтверждающих важность использования категории психологических границ в изучении и описании феноменологии «Я» и его нормального, ложного и патогенного развития. Выделенные топологические единицы психологического пространства личности имеют не только методологическое и теоретическое значение, но и обладают практическим содержанием. . Определена перспектива дальнейших исследований проблематики топологических единиц психологического пространства, усматриваемая в проведении теоретико-методологического анализа категории «границы-Я».

Ключевые слова: топологические единицы, психологическое пространство, границы «Я».

The paper presents a theoretical and methodological analysis of the topological space of personality psychological units has given in classical and modern psychological theories. Determined that in different directions of psychological knowledge there is a list of topological units, confirming the importance of the category of psychological boundaries in the study and description of the phenomenology of «I» and its normal, false and pathogenic development. Dedicated topological units psychological space of personality are not only methodological and theoretical significance, but also have a practical content. Determine the prospects of further research issues of topological units of psychological space, is seen in the conduct of theoretical and methodological analysis of the category of the “boundary-Self.”

Key words: topological units, psychological space, the boundaries of «Self».

Однією з методологічних тенденцій сучасної психології є об'єднання не лише внутрішньо індивідуальних складових, а також розуміння взаємодії людини з оточуючим середовищем. «Психологічний простір» включає чимало топологічних одиниць і є результатом розвитку особистості як суб'єкта. Одним з перших на важливість середовищних умов у формуванні образу «Я» та розвитку особистості звернув увагу У. Джеймс, теорія котрого зажила як одна з найвідоміших при наближенні до аналізу топологічних категорій психологічного простору особистості [9]. Ідеолог емпіризму та прагматизму розмежовує «Я, що пізнає», яке позначає «І», тобто «чисте Я», та «емпіричне Я», яке позначає як «те», тим самим відмітивши неоднорідну природу особистості. Емпіричну особистість У. Джеймс назвав фізичною особистістю та описував як матеріальний носій психологічних якостей. «Емпіричне Я» (me) - це загальний підсумок, сума всього того, що людина може назвати своїм, включно не лише власне тіло, або духовні сили, а також – одяг, домівку, родину, друзів, репутацію, креативні досягнення, масток та навіть яхту і поточний рахунок. Пізнавальний елемент в свідомості особистості (me) розділено У. Джеймсом на три компоненти: «матеріальне Я» – тілесна організація, одяг, родина, домівка, добутки праці; «соціальне Я» – розуміється автором, як визнання особистості з боку інших людей (у кожної людини стільки особистостей скільки інших людей визнають її в ньому); «духовне Я» - об'єднання станів свідомості, конкретних духовних властивостей. Подібно до У. Джеймса Н. Д. Узнадзе не протиставляв особистість середі її життєдіяльності та вважав, що в структуру особистості входять об'єкти, які сприяють підтриманню її своєрідних якостей. В роботах Н. Д. Узнадзе [1] були визначені просторові виміри особистості, до яких відносяться: 1. Тіло людини. 2. Одяг, прикраси, зброя як частина костюма. 3. Меблі та інші побутові предмети. 4. Різні архітектурні формати та простори.

К. Левін [4] вважав за необхідне формалізувати опис внутрішньої динаміки засобами категорій фізико-математичних понять – поля, напруги, валентності, вектора та скаляра, за що теорія К. Левіна наряду з теорією поля також отримала назву топологічна. Поле – фундаментальна ідея теорії К. Левіна та основний пояснювальний конструкт, котрий стосовно до вивчення індивідуальної психології є «життєвим простором» людини. В «психологічне поле» суб'єкта входять сам суб'єкт, його внутрішній стан та оточення. Розділи між системами психологічного поля є кордонами. Функція кордонів полягає в тому, що останні ізолюють та разом з тим забезпечують зв'язок між примикаючими областями «психологічного поля». Життєвий простір в теорії К. Левіна виступає не як статична та закрита система, але як динамічний та здатний змінюватися від ситуації до ситуації простір. Життєвий простір розширюється, при чому іноді це відбувається поступово, а іноді різкими стрибками, що більш властиве кризам розвитку. К. Левін виділяв три головних аспекти розширення поля: 1. Розширення тієї області, що носить характер нинішньої реальності. 2. Розширення як зростаюча диференціація у вимірі реальність-ірреальність. 3. Розширення темпорального виміру, тобто «психологічного минулого» і «психологічного майбутнього», котрі співіснують як частини життєвого простору «тут» і «зараз». Також К. Левін ставив задачу виділення у категорії поля його «ситуаційних одиниць». Він вважав необхідним

розрізняти психологічні ситуації різного масштабу – значущі і незначущі. Розуміння ситуацій різного масштабу дає конструктивний засіб рішення багатьох складних проблем, підкреслював К. Левін. При намаганні змістовного наповнення життєвого простору, застерігав К. Левін, існує спокуса обмежитися суто психологічними явищами, мотивами, когнітивними схемами та виключити об'єктивні події, що не впливають на людину прямо, аномією намагання змістовного наповнення життєвого простору вимагає вираховування багатьох процесів у фізичному і соціальному світі, усіх тих фізичних, економічних, правових явищ, котрі можуть впливати на індивіда, і тому мають бути введені до життєвого простору людини. Символічне зображення внутрішнього світу особистості зображувалося К. Левіном у вигляді кола, що знаходиться у центрі овалу, який в свою чергу символізує життєвий простір, що має дві основних межі: зовнішня відділяє життєвий простір від реального фізичного та соціального мікросвітів, внутрішня відділяє внутрішній світ особистості від її психологічного середовища в межах життєвого простору. Оболонкою внутрішнього простору є сенсомоторна область, котра слугує фільтром між внутрішнім та зовнішнім середовищем.

Послідовником К. Левіна Дж. Велвудом [цит. за 5] було виділено в психологічному просторі три взаємопов'язані складові (топографічні одиниці): «орієнтований простір» – як простір психологічного вектору, меж і сил; «афективний простір» – як афективний внутрішній ландшафт, що розширюється та стягується; «відкритий простір» – як представлене в структурі свідомості, загальне необумовлена єдність суб'єкта і об'єкта в акті їх взаємодії.

Одним з поштовхів для виникнення гештальттерапії, засновником котрої вважається Ф. Перлз [9], слугувала теорія поля К. Левіна. Гештальт орієнтована психотерапія підкреслювала необхідність існування міцних особистісних меж для досягнення індивідуальності, цілісності, та унікальності особистості, котра при нечіткості або порушенні меж розвивається в бік неврозу. Головним предметом психології Ф. Перлз вважав динаміку меж контакту, котрі проявляють себе з тим, хто не є «мною», та стають тією частиною, в яку «Я» постійно входить в процесі свого розвитку. Ф. Перлз не проводив чіткої межі між «Я» та зовнішнім світом, рахуючи, що вони постійно взаємодіють один з одним, тобто, межа розглядається не як ізоляція «Я» від оточуючого середовища, а скоріше, як складне поле, на якому відбувається контакт «Я» з «не-Я». На межі контакту відбуваються всі психологічні події – думки, почуття і дії індивіда. При цьому «Я» визначається як ієрархічна система контактів, що найбільш виразно проявляється на межі взаємодії, отримання досвіду. Порушення на межі контакту, у разі їх стереотипності представляють собою чотири механізми розвитку неврозу. При інтроєкції людина засвоює почуття, думки, погляди, норми, оцінки інших людей, котрі не асимілюються його особистістю, а «ковтаються» некритично. Неасимільований досвід (інтроєкт) – є чужою для людини частиною його особистості. Механізм проекції протилежний інтроєкції. Якщо при інтроєкції людина переносить всередину себе дещо, що належить зовнішньому світу, та не здатна виокремити це дещо від самого себе, то при проекції дещо внутрішнє переноситься до зовнішнього світу. При включенні конфлюєнції (злиття) людина перестає розмежовувати «Я» та «не-Я» і знаходиться у злитті з оточуючим світом. За таких умов неможливо розрізнити власні почуття і бажання, від почуттів і бажань інших людей. Ретрофлексія спостерігається в випадках, коли потреби не можуть бути задовільні, ні у зв'язку з їх блокуванням соціальним середовищем, і тоді енергія, що призначена для маніпулювання у зовнішньому середовищі, спрямовується на самого себе. Отже, при ретрофлексії порушення межі контакту міститься в тому, що межа між суб'єктом і іншими відсутні, а дії, адресовані іншим, спрямовуються на себе. Ф. Перлз підкреслював, що для того, щоб ситуація реалізувалась природньо (не примусово), необхідним є внутрішній контроль на тим, що відбувається (я цього хочу, а не я повинен), для ефективного використання нового досвіду потрібно його асимілювати. Переривання контакту та придушення емоцій зміщують рівновагу організм-середовище.

Один з ведучих теоретиків трансперсональної психології К. Уїлбер [10], дає опис процесу відповіді на питання «хто я?» наступним чином: «Коли ви відповідаєте на питання, хто ви, відбувається одна проста річ. Знаєте ви про це чи ні, але описуючи, пояснюючи або навіть просто внутрішньо відчувачи своє «я», ви проводите розумову розмежувальну лінію через поле вашого досвіду; все, що опиняється всередині цієї межі, ви відчуваєте і називаєте «я», а все, що опиняється зовні неї, ви називаєте «не-я». Іншими словами, ваша самототожність цілком залежить від того, де ви проведете цю прикордонну лінію» [10, С.17]. Отже, згідно К. Уїлберу в основі будь-яких відповідей на питання «хто я?» лежить фундаментальна процедура проведення лінії між «собою» і «не собою». Межа між «Я» та «не-Я» здатна зміщуватись, що нерідко відбувається. Різновидів розмежувальних ліній так само багато, як і індивідів, котрі їх проводять, але кожна така лінія відноситься до одного з декількох класів, що ясно розрізняються. Найбільш типовою та загальноприйнятною пограничною лінією є межа шкіри, оточуюча організм людини. Всередині межі шкіри все деякою мірою є «мною», а зовні «не мною». Дещо за межами шкіри може бути «моїм», але не «мною». Окрім межі шкіри, згідно К. Уїлберу, існує й інша широко розповсюджена та міцно усталена погранична лінія, що проводиться багатою кількістю людей. Цей спосіб встановлення межі виникає у людини не відразу. В самій своїй суті цей спосіб виникає в результаті відповіді на ще одне питання: «Моє тіло – це я, чи не-я?». Отже, визнаючи повну законність розподілу «Я» та «не-Я», людина проводить лінію всередині своєї психосоматичної єдності. Результатом цього нового способу проведення пограничної лінії стає те, що тіло залишається «за межою». Людина вважає рівною себе своєму «Его» та проводить паралель зі своїм розумом. Цей другий головний спосіб проведення межі між «Я» та «не-Я», установлює ототожнення себе зі своїм «Его». Отже, людина відчуває тотожним собі не весь організм, а лише одну із сторін організму – «Его». Оскільки людина не бажає ототожнювати себе зі своїм цілісним організмом, то саме більше, що вона може собі дозволити це, образ усього організму. Таким чином, межа між «Я» та «не-Я» може бути доволі рухомою, тому навіть всередині «Его» може бути побудована межа ще одного типу. З різних причин людина може відмовитись вважати своїми деякі із сторін власної психіки. Відбувається, розщеплення психіки, відчуження, придушення або проєкціювання деяких її аспектів. К. Уїлбером наведено чотири варіанти рішення питання про те, де проходить межа між «Я» та «не-Я». Перший рівень «маски» – сама вузька територія «Я», котра прирівнюється тільки до частини свідомості, до того, що людина демонструє оточуючому середовищу. Оскільки індивід ототожнює себе лише з деякими сторонами

психіки (маскою), решта її частина сприймається як «не-Я», як територія, що лякає і сприймається чужою. Другий рівень «Его» – ця межа проходить між свідомістю людини та її тілом, при цьому існують конфліктні відносини між сферами духу та тіла. Третій рівень «цілісного організму» – межа проходить між тілом і зовнішнім світом, душа і тіло знаходяться у стосунках гармонії та єдності, разом із тим вони протистоять світу. Четвертий рівень «ототожнення себе із Всесвітом», К. Уїлбер вказував, що при такому рівні меж, як таких, не існує, а простір «Я» розширюється до безкінечності.

Власне бачення психологічного простору представлено Л. П. Грінмаком [цит. за 8]. Автором було виділено дві реальності: 1) інформаційно-енергетичні і топологічні взаємовідносини індивіда з оточуючим життєвим простором та 2) суб'єктивне моделювання внутрішнього психологічного простору особистості, на основі чого будуються взаємовідносини з оточуючим світом. За думкою дослідника, такі характеристики психологічного простору як величина та чіткість мають першочергове значення для комфорту людини. При сприйнятті свого внутрішнього простору як занадто великого та незаповненого, людина відчуває самотність і пустку. У разі сприйняття внутрішнього простору занадто тісним, переповненим, людина втрачає свободу та стає залежною. Повноцінний «склад» суб'єктивної моделі життєвого простору передбачає, що минуле, теперішнє і майбутнє є у наявності, досяжні для усвідомлення та не перекривають одне одного. А. А. Бодальов [3] виділяє три параметри суб'єктивного простору світу: 1) Об'єм або протяжність цього простору, котрі визначаються тим, що зберігається і актуалізується у свідомості людини з оточуючого його об'єктивного простору. 2) Ступінь зв'язку змістовного наповнення цього суб'єктивного простору світу з теперішнім, майбутнім та минулим. 3) Залежність змістовного багатства суб'єктивного простору світу від сформованості особистості.

В російській сучасній психології ідеї психологічного простору глибоко розроблені в роботах С. К. Нартової-Бочавер [5]. Психологічний простір особистості (ППО) автор тлумачить як «...суб'єктивно значущий фрагмент буття, що визначає актуальну діяльність та стратегію життя людини. Він включає комплекс фізичних, соціальних та суто психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює (територію, особисті речі, соціальні зв'язки, настанови). Ці явища стають значущими в контексті психологічної ситуації, набуваючи для суб'єкта особистісного сенсу, і починають охоронятись усілякими досяжними йому фізичними і психологічними засобами» [5, С. 136]. Центральне місце, вказує автор у феноменології психологічного простору займає стан його меж, тих фізичних і психологічних маркерів, що відділяють область особистісного контролю та приватності однієї людини від такої області іншої. Психологічний простір особистості залежить від усвідомленості життєдіяльності людини та її інтенсивності. Авторка вбачає в ППО сталу характеристику особистості, і як її стан. В стабільні періоди життя простір тяжіє до рівноваги; під час кризових періодів життя межі можуть втрачати власну міцність, а особистість регресує. Найбільш важливою властивістю ППО, на думку С.К. Нартової-Бочавер, є міцність його меж, що дають людині суверенність власного «Я». Автор наводить наступні властивості ППО: 1. Людина відчуває простір як своє, привласнене або створене самостійно, і тому він є цінним. 2. Людина має можливість контролювати та захищати все, що знаходиться і виникає всередині простору. 3. ППО не рефлектується без виникнення проблем, «прозорий» і тому з важко піддається позитивному опису. 4. Найважливішою характеристикою ППО є цілісність його меж. Простір із цілісними межами, автор називає суверенними, через те, що його володар може підтримувати автономію, простір із порушеними межами – депривованими (депривується потреба у приватності). Автор вказує на шість вимірів ППО, котрі відображають фізичні, соціальні і духовні аспекти людського буття, а саме: власне тіло, територію, особисті речі, часовий режим, соціальні зв'язки та смаки (цінності). Нормальна суверенність розвивається у онтогенезі протягом всього життєвого шляху із власними віковими завданнями кожної стадії.

Висновки і перспектива подальших розробок у даному напрямі. В різних напрямках психологічного знання існує перелік топологічних одиниць, які підтверджують важливість використання категорії психологічних меж у вивченні і описанні феноменології «Я» та його нормального, хибного та патогенного розвитку. Виокремлені топологічні одиниці психологічного простору особистості мають не лише методологічне та теоретичне значення, алей володіють практичним змістом. Перспектива подальших розробок проблематики топологічних одиниць психологічного простору вбачається у проведенні теоретико-методологічного аналізу категорії «межі Я», як ґрунтовної категорії організації психологічного простору його регуляції, варіативний ряд яких діє у широкому режимі та забезпечує, або не забезпечує здорове функціонування особистості.

Література

1. Абзианидзе Ш. Г. О пространственных измерениях личности / Ш. Г. Абзианидзе, Р. С. Джорбенидзе // Психология и архитектура / под ред. Т. Нийта, М. Хейдметса, Ю. Круусвала. – Таллин, 1983. – С.56-60.
2. Аммон Г. Динамическая психиатрия / Г. Аммон – СПб.: Психоневрологический институт им. В. М. Бехтерева, 1995. – 200 с.
3. Бодальов А. А. Общее и особенное в субъективном пространстве мира и факторы, которые их определяют // Мир психологии, 1999, 4, с. 26-29.
4. Левин К. Теория поля в социальных науках Курт Левин.- СПб.: Речь, 2000. – 368 с.
5. Нартова-Бочавер С. К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. – СПб.: Питер, 2008. – 400с.а
6. Очерки динамической психиатрии. Транскультуральное исследование/подред. М.М. Кабанова, Н.Г. Незнанова. -СПб.: Институт им. В.М. Бехтерева, 2003.-438 с.
7. Перлз Ф. Опыты психологи самопознания / Ф. Перлз, Р. Хефферлин, П. Гудмэн. – М.: Гиль-Эстель, 1993. – С.17-190.
8. Психология личности. Учебное пособие / под ред. П. Н. Ермакова, В. А. Лабунской. - М.: Эксмо, 2007. -653 с.
9. Психология самосознания. Хрестоматия / Д.Я. Райгородский. – Самара: Бахрах-М, 2003. –
10. Уилбер К. Никаких границ/ К.Уилбер. – М.: Изд-во АСТ, 2003. –109с.